

Sławomir Augusiewicz

ORCID: 0000-0002-5875-2550
Uniwersytet Warmińsko-Mazurski

Projekt brandenburskiego poselstwa na Krym z 1659 roku

**The Project of the Brandenburg Mission
to the Crimea in 1659**

Abstrakt

Celem artykułu jest krytyczne wydanie „Kurtzer Entwurff, welcher Gestaltdt Seine Churf. D. zu Brandenburg Unser Gnädigster Herre, die vorgenommene Gesandtschaft an den großen Vezir nacher Buda oder Offen und an den Tatarischen Chan nacher Krym, mit leichter Mühe, sicher und ohne große Unkosten abfertigen können”, memoriału Adama Styli dotyczącego przygotowania poselstwa na Krym. Dokument jest przechowywany w Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz Berlin-Dahlem, w zbiorze dokumentów: „Gesandtschaft von Tartarischen Han an S. Ch.D. zu Brandenburg im Feldlager bey Bestofft in Jütlandt Anno 1659”. Plan poselstwa powstał w związku z legacją wysłaną przez chana Mewhmeda IV Gereje do elektora brandenburskiego Fryderyka Wilhelma i króla duńskiego Fryderyka III. Celem brandenburskiej misji na Krymie miało być uwolnienie mieszkańców Prus Książęcych wziętych do niewoli podczas najazdu ordy na ten kraj w październiku 1656 roku. Publikację tekstu poprzedza omówienie okoliczności powstania źródła, czyli przebiegu poselstwa wysłannika chańskiego Meydan Ghazi Mirzy oraz osiągniętych przez niego rezultatów. Przytoczone zostały również informacje dotyczące autora

memoriału. Tekst został opracowany zgodnie z niemieckimi instrukcjami wydawniczymi źródeł nowożytnych.

Słowa kluczowe: Brandenburgia, Chanat Krymski, Dania, Fryderyk Wilhelm, Fryderyk III, Mehmed IV Gerej, Meydan Ghazi Mirza

Abstract

The aim of this article is to provide a critical edition of "Kurtzer Entwurff, welcher Gestaltdt Seine Churf. D. zu Brandenburg Unser Gnädigster Herre, die vorgenommene Gesandtschaft an den großen Vezir nacher Buda oder Offen und an den Tatarischen Chan nacher Krym, mit leichter Mühe, sicher und ohne große Unkosten abfertigen können", a memorandum by Adam Styliś concerning the preparation of a mission to the Crimean Khanate. The document is preserved in the Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz in Berlin-Dahlem, in the collection "Gesandtschaft von Tartarischen Han an S. Ch.D. zu Brandenburg im Feldlager bey Bestofft in Jütlandt Anno 1659". The plan for the mission was drawn up in connection with the legation sent by Khan Mehmed IV Giray to the Elector of Brandenburg, Frederick William, and to King Frederick III of Denmark. The purpose of the Brandenburg mission to the Crimea was to secure the release of the inhabitants of Ducal Prussia who had been taken captive during the Tatar raid on that territory in October 1656. The publication of the text is preceded by a discussion of the circumstances of the source's origin, namely the course of the legation of the Crimean envoy Meydan Ghazi Mirza and the results he achieved. Information concerning the author of the memorandum is also provided. The text has been edited in accordance with German editorial guidelines for early modern sources.

Keywords: Brandenburg, Crimean Khanate, Denmark, Frederick William, Frederick III, Mehmed IV Gerej, Meydan Ghazi Mirza

Kontakty dyplomatyczne Chanatu Krymskiego z Brandenburgią i Prusami Książęcymi zostały zapoczątkowane wiosną 1656 przyjazdem posła tatarskiego Mehmeta Ali murzy do Królewca¹. Do końca XVIII wieku wysłannicy chana jeszcze dziewięciokrotnie odwiedzali dwór

1 Hans Saring, „Tatarische Gesandtschaften an Kurfürst Friedrich Wilhelm während des ersten Nordischen Krieges”, *Forschungen zur Brandenburgischen und Preussischen Geschichte* 46 (1934): 376–377. Bohdan Baranowski, „Tatarszczyzna wobec wojny polsko-szwedzkiej w latach 1655–1660”, w *Polska w okresie drugiej wojny północnej 1655–1660*, t. 1: *Rozprawy* (Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1957), 474. Sławomir Augusiewicz, *Działania militarne w Prusach Książęcych w latach 1656–1657* (Olsztyn: Ośrodek Badań Naukowych im. W. Kętrzyńskiego, 1999), 22.

brandenbursko-pruski². Natomiast najwcześniejsza znana legacja przedstawiciela władcy Brandenburgii i Prus na Krymie miała miejsce dopiero w sto lat później, w 1751, kiedy do Bachczysaraju udał się z polecenia króla Fryderyka II pełnomocny rezydent Charles Boscamp³. Pierwsze plany skierowania misji brandenburskiej do Chanatu pojawiły się jednak znacznie wcześniej, w czasach panowanie elektora Fryderyka Wilhelma. Związane były z poselstwem Meydan Ghazi Mirzy do elektora i króla duńskiego Fryderyka III, które dotarło w sierpniu 1658 roku do obozu wojsk brandenburskich i koronnych walczących ze Szwedami w Jutlandii. Hans Saring, omawiając jego przebieg, wspomina o dokumentach wskazujących, że plan tekowej legacji rozważano w otoczeniu Hohenzollerna już pod koniec 1659⁴. Nie analizuje ich jednak, nie docieka również właściwego charakteru i celu projektowanego przedsięwzięcia ani nie przybliża sylwetek ich autorów.

Poselstwo Meydan Ghazi Mirzy jest dobrze udokumentowane źródłowo. Saring dość sumiennie wykorzystał materiały przechowywane w Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz Berlin-Dahlem, zebrane w jednej obwolucie i zatytułowane: „Gesandtschaft von Tartarischen Han an S. Ch.D. zu Brandenburg im Feldlager bey Bestoff in Jütlandt Anno 1659”⁵. Składają się na nie wg oryginalnych tytułów:

- „Description de la Tartarie”, b.d.⁶ [k. 3-4].
- „Kurtzer Entwurff, welcher Gestaltdt Seine Churf. D. zu Brandenburg Unser Gnädigster Herre, die vorgenommene Gesandtschaft an den großen Vezir nacher Buda oder Offen und an den Tatarischen Chan nacher Krym, mit leichter Mühe, sicher und ohne große Unkosten abfertigen können”, b.d. [k. 5-10v].

2 Hans Saring, „Tatarische Gesandtschaften an den kurbrandenburgischen Hof nach dem ersten Nordischen Krieg bis zum Ende der Regierungszeit des Großen Kurfürsten”, *Forschungen zur Brandenburgischen und Preussischen Geschichte* 49 (1937): 115–124. Mieste Hotopp-Riecke, „Crimean Tatar-German written heritage in German Archives”, *Krymskoje istoriczieskoje obozrenije* 1 (2020): 306–317. Mieste Hotopp-Riecke, „Tatarisch-preußische Interferenzen im 17. und 18. Jahrhundert. Eine Beziehungsgeschichte”, *Österreichische Zeitschrift für Geschichtswissenschaften* 28 (2017): 65–90.

3 Theodor Mundt, *Krim-Girai, ein Bundesgenosse Friedrichs des Großen. Ein Vorspiel der russisch-türkische Kämpfe* (Berlin: Verlag von Heinrich Schindler, 1855), 9–10.

4 Saring, „Tatarische Gesandtschaften an Kurfürst Friedrich Wilhelm”, 380.

5 „Gesandtschaft von Tartarischen Han an S. Ch.D. zu Brandenburg im Feldlager bey Bestoff in Jütlandt Anno 1659”, Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz Berlin-Dahlem (GStAPK), I Hauptabteilung (I HA), Rep. 9 (Polen), 6.c.c, k. 1-26v.

6 Według dopisku na marginesie sporządzony przez Jana Ryszarda Fehra, radcę elektorskiego i zaufanego doradcę Bogusława Radziwiłła.

- „Der Graff von Dohna wegen des Tartarischen Gesandten Reise undt Verpflegung, 24 Julij⁷ [3 Augusti] 1659 [k. 11-11v].
- „Erklehrung des Tartarischen Gesandten, wie es mit Ihm beÿ und in wehrenden Audienz soll gehalten werden”, b.d. [k. 13].
- „Des Tartarischen Abgesandten Komitet bestandt in 15 Persohnen, alle zu Pferde”, b.d. [k. 14].
- „Des Tartarischen Schreiben der Translation in deütscher Sprach, so verdolmetschet den 12. Aug. 1659” [k. 15-15v].
- „Schreiben an S.Churfl.Durchl. zu Brandenburg von dem Tartarischen Mehemet Gierey Han durch dessen Gesandten eingeliEFFert im Feldlager bey Bestofft den 12.22 August Anno 1659. Gedruckt im obbemelten Jahre” [k. 16-17v].
- „Des Tartarischen Gesandten abfertigung
- g 16. Octob. 1659” [list Fryderyka Wilhema do Mehmeda IV Gereje, Stralsund 16 [26] X 1656 [k. 18-19].
- „Der von Marwitz soll zu Kopenhagen erinnern, damit des Tartarische Abgesandten; Expedition balt erfolgen möge, 16. Aug. 1659” [koncept listu Fryderyka Wilhelma do rezydenta brandenburskiego w Kopenhadze Dietricha von der Marwitz, Bevtoft 16 [26] VIII 1659] [k. 20-20v].
- „Rechnungh wegen abgefolgter Wahren zu Bekleidung des Tartarischen Gesandten”, b.d. [k. 21].
- „Abdruck des Tartarischen Schreibens an den König in Dänemark”, Bakczysaraj 28 V 1658, w: „Extraordinari Montags-Zeitung aus verschiedenen Orden zum Europaeischen Mercurius num. XXXIX gehörig” [k. 23v-24].
- „An die Churfürstlichen Abgesandten zu Warschau wegen der gefangenen in der Tartareÿ”, Cölln a.d. Spree 21 X [1 XI] 1659 [k. 26-26v].

Obecnie brakuje w omawianym zbiorze wymienionego w spisie treści⁸ oryginalnego jarłyku chan Mehmeta IV Greja, znajdującego się w nim jeszcze w latach trzydziestych XX wieku, kiedy to Saring przygotowywał

7 Dokumenty są datowane zgodnie z kalendarzem juliańskim. W nawiasie podano datę wg kalendarza gregoriańskiego, na tym przeliczeniu oparto chronologię w dalszej części tekstu.

8 Jako dokument nr 5: „Das Tartarische Schreiben in Originali nebenst der Translation in deütscher Sprach. So verdolmetschet den 12. Aug. 1659”, GStAPK, I HA, Rep. 9 (Polen), 6.c.c, k. 1.

swoją publikację⁹. Obecnie przechowywany jest pod inną sygnaturą¹⁰. Warto dodać, że oprócz materiałów w archiwum berlińskim zachowały się również korespondencje do króla Fryderyka III, przywiezione przez Meydan Ghazi Mirzę, przechowywane obecnie w Rigsarkivet w Kopenhadze¹¹. Część została opublikowana w oryginale i przetłumaczona na języki niemiecki¹² i rosyjski¹³. Dzięki tak obszernej bazie źródłowej cel, chronologię i przebieg poselstwa tatarskiego do Brandenburgii i Danii z 1659 roku można dość dokładnie naświetlić, uszczegóławiając relację Saringa.

Meydan Ghazi Mirza był doświadczonym dyplomatą, pośredniczył głównie w kontaktach chana z dworem cesarskim. Do Wiednia podróżował w latach 1655, 1656, 1660, 1666¹⁴. Pewne niejasności dotyczą

9 „Das pergamentene Kreditiv war diesmal in türkischer Sprache abgefaßt und befand sich, vielfach gefaltet, in einer brokatenen Hülle von 7 cm Breite und 40 cm Länge”, Saring, „Tatarische Gesandtschaften an Kurfürst Friedrich Wilhelm”, 378.

10 GStAPK, I HA, Rep. II Auswärtige Beziehungen, Akten, 10506.

11 Korespondencje w języku tureckim: Mehmed IV Gerej do Fryderyka IV, Bakczysaraj 28 V 1658, Rigsarkivet København (RA), Tyske Kancelli, Udenrigske Adelfing (TKUA), Speciel Del, Tartariet Al.2, Tatariska breve 1660-1677, s. nlb. Kałga Ghazi Gerej sołtan do Fryderyka III, Akerman 1068 [ery mużułmańskiej, tj. pomiędzy 9 X 1657 a 28 IX 1658, przed 28 V 1658], ibidem, k. nlb. W tłumaczeniu na j. polski: Mehmed IV Gerej do Fryderyka IV, Bakczysaraj 28 V 1658, RA, TKUA. Speciel Del, Tartariet Al.1, Breve fra tartarkhanen på Krim og andre, med oversættelser og koncepter til svar, 1655-1682, k. 2. Wezyr Sefer Ghazi aga do kanclerza duńskiego Joachima Gersdorffa, Bakczysaraj 23 V 1658, k. 42; „Alis Bej, odźwierny wyzira J.M. krymskiego” do „odźwiernego K.J.M. duńskiego”, Bakczysaraj 23 V 1658, k. 41. W tłumaczeniu na j. niemiecki: Mehmed IV Gerej do Fryderyka IV, Bakczysaraj 28 V 1658, RA, TKUA. Speciel Del, Tartariet A.1, Breve fra tartarkhanen på Krim og andre, med oversættelser og koncepter til svar, 1655-1682, k. 1; Kałga Ghazi Gerej sołtan do Fryderyka III, Akerman 1068, ibidem, k. 4. Anabym, żona Mehmeda IV Gereja do królowej duńskiej Zofii Amalii, bmd [28 V 1658], ibidem, k. 3. (Korzystałem z kopii cyfrowych zamieszczonych na stronie archiwum: <https://soeg.rigsarkivet.dk>). Wykaz korespondencji tatarskiej w Rigsarkivet: Bernard Lewis, „Some danisch-tatar exchanges in the 17th. Century” w *Zeki Velidi Togan’a Armagan, Symbolae in Honorem Z.V. Togam* (Istanbul: Maarif Press, 1955), 137-144.

12 Josef Matuz, *Krimtatarische Urkunden im Reichsarchiv zu Kopenhagen. Mit historisch-diplomatischen und sprachlichen Untersuchungen* (Freiburg: Klau Schwarz Verlag, 1976), 130-137.

13 Riefat Abdużemilew, „Krymskotatarsko-datskaja diplomatija w dokumentach Krymskiego chanstwa”, *Krymskoje istoriczskoje obozrienije* 1 (2020): 181-185.

14 Joseph Hammer-Purgstall, *Geschichte der Chane der Krim unter osmanischer Herrschaft als Anhang zur Geschichte des osamanischen Reichs* (Wien: K.K. Hof- und Staatsdruckerei, 1856), 139. Joseph Hammer, *Geschichte des Osmanischen Reiches*, 6 (Pest: C.A. Hartenleben’s Verlage, 1830), 31, 178. Dariusz Kołodziejczyk, *The Crimean Khanate and Poland-Lithuania: international diplomacy on the European periphery (15th-18th century). A study of peace treaties followed by annotated documents* (Leiden, Boston: Koninklijke Brill NV, 2011), 172.

chronologii poselstwa z Krymu do Danii, zwłaszcza jego początkowej fazy, czyli przejazdu przez ziemie Rzeczypospolitej. Zgodnie z datacją wymienionej korespondencji „duńskiej”, sporządzonej pomiędzy 23 a 28 maja 1658 roku, a także listów z prośbami o zapewnienie posłowi bezpiecznego przejazdu przez Polskę, skierowanych przez Mehmeda IV Gereja do Jana Kazimierza (Bakczysaraj, 28 V 1658)¹⁵ i przez wezyra Sefera Ghazi agi (Bakczysaraj, 25 V 1658)¹⁶, Meydan Ghazi Mirza wyruszył w drogę pod koniec tegoż miesiąca. Jednak do Frankfurtu nad Odrą, jak świadczy o tym wymieniony wyżej raport namiestnika Marchii Christiana Albrechta zu Dohna, dotarł dopiero 3 sierpnia (24 lipca wg kalendarza juliańskiego) 1659 roku. Skąd taka zwłoka w podróży? Zgodnie z rachunkami skarbowymi przedstawionymi na sejmie 1661 roku: „Na prowizyją Meidan Kasi Murzie posłowi od Chana do KJM duńskiego wyprawionemu dane [zostało] z podróżnym ukontentowaniem 712 zł”¹⁷. Rozliczano wtedy okres od zakończenia sejmu poprzedniego, czyli z 1659 roku, który obradował w dniach od 17 marca do 30 maja 1659¹⁸. Wynika z tego, że poseł przebywał w Polsce najwcześniej w czerwcu 1659, nie wyjaśnia jednak, dlaczego ponad rok jechał z Krymu. Być może opóźnienie związane było z prowadzonymi równolegle przez wysłanników chana rokowaniami w Sztokholmie, dotyczącymi wykupienia jeńców szwedzkich z niewoli tatarskiej¹⁹.

Poselstwo tatarskie 20 sierpnia 1659 roku dotarło do obozu wojsk brandenburskich pod Stöpping w Jutlandii²⁰. Meydan Ghazi Mirza został przyjęty przez Fryderyka Wilhelma prawdopodobnie 21 sierpnia pod Betoft, wręczył wtedy elektorowi powierzony sobie jarлык chański, który dzień później, 22 sierpnia, przetłumaczono na język niemiecki.

15 Mehmed IV Gerej do Jana Kazimierza, Bakczysaraj 28 V 1658, Archiwum Główne Akt Dawnych (AGAD), Archiwum Koronne Warszawskie (AKW), Dział Tatarskie,teczka 77, nr 49, k. 1-2.

16 Sefer Ghazi aga do Mikołaja Prażmowskiego, Bakczysaraj 28 V 1658, Archiwum Główne Akt Dawnych (AGAD), Archiwum Koronne Warszawskie (AKW), Dział Tatarskie,teczka 76, nr 48, k. 1-2.

17 „Rachunki Sejmowe 1661, które zaczynają się od ostatnich rachunków na sejmie walmym warszawskim w roku blisko przeszłym 1659 die 18 maja odpawionych”, AGAD, Archiwum Skarbu Koronnego (ASK) II, nr 55, k. 42v.

18 Stefania Ochmann-Staniszevska, Zdzisław Staniszevski, *Sejm Rzeczypospolitej za panowania Jana Kazimierza Wazy. Prawo – doktryna – polityka*, t. 2 (Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2000), 276–291.

19 Sławomir Augusiewicz, „Jeńcy szwedzcy w niewoli na Krymie i Budziaku w latach 1656–1661”, *Saeculum Christianum* 32/1 (2025) [w druku].

20 „Der Feldzug im Holstein 1658-1659”, *GStAPK*, I HA, Rep. 9 (Polen), 5.ff.7.4, k. 31; „Anno 1659. Des tartarischen Abgesandten Comitatz”, *GStAPK*, I HA, Rep. 9 (Polen), 6.c.c, k. 14. Saring, „Tatarische Gesandtschaften an Kurfürst Friedrich Wilhelm”, 378.

23 sierpnia pod Ripen wysłannika Mehmeda IV przyjął Stefan Czarniecki. W polskim obozie Meydan Ghazi Mirza spędził trzy dni²¹. 26 sierpnia odbyła się pożegnalna audyencja u elektora, podczas której wręczono legatowi listowne odpowiedzi adresowane do chana. Ponieważ z powodu działań wojennych dalsza podróż do Kopenhagi ma dwór Fryderyka III była niebezpieczna, poseł zdecydował się przesłać korespondencję kurierem, a na odpowiedzi oczekiwać w obozie brandenburskim. Wtedy znów wydarzyła się trudna do wyjaśnienia zwłoka. Według datacji zachowanych konceptów odpowiedzi na listy tatarskie – 1 września 1659²² – korespondencja powinna zostać wysłana z Kopenhagi do Meydan Ghazi Mirzy na początku tegoż miesiąca, tymczasem bezskutecznie oczekiwał na nie przez blisko dwa miesiące. Elektor również nie spieszył się z pisemną odpowiedzią – jego list adresowany do Mehmeda IV, datowany ze Stralsundu 26 października 1659 r., doręczono posłowi, gdy ten przebywał już na Pomorzu. Dotarł tam zapewne przy boku wycofującej się przez Szlezwik dywizji Czarnieckiego²³, by zatrzymać się w położonym kilka kilometrów na północny zachód od Starlsundu Prohm. Około 30 października, kierując się na Berlin, wysłannik chański wyruszył w drogę powrotną na Krym²⁴.

Meydan Ghazi Mirza miał przekazać władcom Brandenburgii i Danii, z którymi chana Mehmeda IV nie wiązało żadne formalne przymierze, informacje o tragicznym położeniu króla Jana Kazimierza i o dotrzymywaniu przez Tatarów sojuszniczych zobowiązań wobec Rzeczypospolitej, czego dowodem miało być rozgromienie przez orzę wycofujących się z Polski wojsk siedmiogrodzkich Jerzego Rakoczego w 1657 roku oraz wysłanie posiłków do boku wojsk koronnych walczących na Ukrainie z Moskwą po wznowieniu wojny w 1658 roku. Mehmed IV wzywał Fryderyka Wilhelma i Fryderyka III do walki z wrogami Jana Kazimierza oraz oferował współpracę militarną i przysłanie im na pomoc oddziałów tatarskich w przypadku zagrożenia. Do króla duńskiego chan zwracał się ponadto o wycofanie swoich okrętów, wspomagających Wenecję

21 „Der Feldzug im Holstein 1658-1659”, GStAPK, I HA, Rep. 9 (Polen), 5.ff.7.4, k. 31

22 Fryderyk III do Mehmeda IV Gereja, Hafniae [Kopenhaga] 1 IX 1659, RA, TKUA, Kopibog Latina, 10, 1652-1661, k. 370-371v. Fryderyk III do kałgi Ghazi Gereja, Hafniae [Kopenhaga] 1 IX 1659, *ibidem*, k. 373-373v. Fryderyk III do żony chana Anabyn, Hafniae [Kopenhaga] 1 IX 1659, *ibidem*, s. 374-374v. Fryderyk III do Stefana Czarnieckiego, Hafniae [Kopenhaga] 1 IX 1659, *ibidem*, k. 375-375v. Wykaz teŝe korespondencji: Matuz, *Krimtatarische Urkunden*, 280–282; Lewis, „Some danisch-tatar exchanges”, 140.

23 Matuz, *Krimtatarische Urkunden*, 58

24 „Anno 1659. Des tartarischen Abgesandten Comitât”, GStAPK, I HA, Rep. 9 (Polen), 6.c.c, k. 14. Saring, „Tatarische Gesandtschaften an Kurfürst Friedrich Wilhelm”, 380.

w wojnie z Danią. Zarówno elektor brandenburski, jak i Fryderyk III w swoich odpowiedziach pogratulowali chanowi zwycięstw i poinformowali go o własnych sukcesach wojnie przeciw Szwecji. Władca Danii zaprzeczał ponadto wiadomościom o rzekomym udziale floty duńskiej w walkach przeciw Turcji:

Jeśli chodzi o to, co Jaśnie Oświecony Pan pisze o wycofywaniu okrętów, możemy stwierdzić, że Republika Wenecka nigdy nawet nie pragnęła od nas okrętów wojennych, a tym bardziej nie otrzymywała ich na pomoc przeciwko cesarzowi tureckiemu²⁵.

Efekt całej legacji sprowadziłby się zatem do wymiany niezobowiązujących kurtuazji, jednak w rozmowach podczas ostatniej audiencji Meydan Ghazi Mirzy u Fryderyka Wilhelma pojawiła się kwestia uwolnienia poddanych Hohenzollerna wziętych w jasyr przez ordę podczas najazdu na Prusy Książęce w październiku 1656 roku. Tatarzy wprowadzili wtedy, jak się szacuje, około 7000 osób do niewoli²⁶. Kiedy elektor podczas rozmowy z posłem chańskim 26 sierpnia 1659 roku zapytał o możliwość wyswobodzenia jeńców, ten obiecał dołożyć wszelkich starań, aby się to powiodło. Fryderyk Wilhelm 1 listopada wystosował więc w tej sprawie drugi list do chana. Znajdował się on w zbiorze dokumentów dotyczących poselstwa Meydan Ghazi Mirzy, potwierdza to wspomniany wyżej spis treści załączony do akt²⁷, do dziś jednak pismo nie zachowało się lub jest obecnie przechowywane pod inną sygnaturą. 4 listopada elektor zlecił Johannowi von Hoverbeck i Lorentzowi von Somnitz, aby podczas przejazdu posła tatarskiego przez Polskę odbyli z nim rozmowy w tym względzie i obiecali stosowne wynagrodzenie²⁸.

Fryderyk Wilhelm nie zamierzał polegać w sprawie uwolnienia jeńców wyłącznie na Meydan Ghazi Mirzie. Poleciał równolegle swojemu namiestnikowi w Prusach Książęcych Bogusławowi Radziwiłłowi sporządzić wykazy jeńców i wysłać na Krym odpowiedniego człowieka

25 „Quod de navibus revocandis S.V. scribit, adfirmare possumus Rempubicam Venetam nunquam a Nobis naves bellicas ne quidem desiderasse multo minus in auxilium contra Imperatorem Turcicum obtinisse”, Fryderyk III do Mehmeda IV Gereja, Hafniae [Kopenhaga] 1 IX 1659, RA, TKUA, Kopibog Latina, 10, 1652–1661, k. 371v.

26 Augusiewicz, *Działania militarne w Prusach Książęcych*, 106.

27 „Schreiben an den Tartarischen Han, wegen eliberirung der weggeführten Menschen auß Preußen in die Tartarey, 21. Octob. 1659”, GStAPK, I HA, Rep. 9 (Polen), 6.c.c, k. 1.

28 Tekst źródłowy 1.

w celu ich uwolnienia²⁹. 29 stycznia namiestnik odpowiadał elektorowi, że na Krym ma się udać ojciec Hilary³⁰, zapewne tożsamy z karmelitą bosym, który już w 1652 r. zajmował się wykupywaniem jeńców wziętych przez ordę do niewoli po bitwie pod Batohem, wyswobodził wtedy m.in. Krzysztofa Grodzickiego³¹. Radziwiłł nie był jednak gotowy do podjęcia działań, wykazy jasyru nie były jeszcze gotowe, brakowało też pieniędzy na okup³².

Zapewne Fryderyk Wilhelm zamyślał, niezależnie od poczynąń Radziwiłła, wysłać na Krym również swojego przedstawiciela z Berlina i w tym celu rozkazał sporządzić zamieszczony poniżej memoriał dotyczący przygotowania legacji oraz trasy, jaką miała ona podróżować na Krym. Sporządził go Adam Styla, duchowny, poliglota³³, autor podręcznika do nauki języka włoskiego, związany z rodziną Morsztynów³⁴. Był tłumaczem na dworze elektora brandenburskiego, dymisję składał już w 1679 roku, ale dopiero w sierpniu 1682 roku została ona przyjęta³⁵. Nie wiadomo, od kiedy pełnił tę funkcję, w literaturze wymieniana jest nominacja na tłumacza z 1678 roku³⁶. Jednak fakt, że właśnie jemu zlecono przygotowanie memoriału, jako znawcy krajów tatarskich i tureckich³⁷, dowodzi, że z dworem Hohenzollerna związany był już

29 Fryderyk Wilhelm do Bogusława Radziwiłła, Cölln a.d. Spree 13 I 1660, GStAPK, XX HA, Ostpreussische Folianten (OsF) 1251, k. 142.

30 Bogusław Radziwiłł do Fryderyka Wilhelma, Königsberg 29 I 1660, GStAPK, I HA, Rep. 7 (Preussen), nr 155 g.1, vol. I, k. 519.

31 Wespazjan Kochowski, *Historia panowania Jana Kazimierza*, red. Edward Raczyński, t. 2 (Poznań: Księgarnia Walentego Stefańskiego, 1840), 52.

32 Bogusław Radziwiłł do Fryderyka Wilhelma, Königsberg 29 I 1660, GStAPK, I HA, Rep. 7 (Preussen), nr 155 g.1, vol. I, k. 519.

33 „Profesor języków: tureckiego, tatarskiego, polskiego, moskiewskiego i niemieckiego, około 1681 r. w Wiedniu jako Sprachmeister praktykujący”, Aleksander Hajdecki, „Vestigia Polonorum Viennensia. Studium archiwalne”, *Przegląd Polski* 38 (1903): 74. W Wiedniu Styla musiał się znaleźć po 1681 roku, skoro, o czym poniżej, był tłumaczem na dworze elektorskim jeszcze jesienią 1682 roku.

34 *Dawne ortografie, gramatyki i podręczniki języka polskiego*, Seria A, 2014, <https://gramatyki.uw.edu.pl/book/259> (dostęp: 28.06.2025).

35 Johannes Bolte, „Die beiden ältesten Verdeutschungen von Miltons verlorenem Paradies”, *Zeitschrift für vergleichende Literaturgeschichte und Renaissance-Litteratur*, Neue Folge 1 (1888): 428.

36 Andrea Schmidt-Rösler, „Uneinigkeit der Zungen und „Zwietracht der Gemüther“. Aspekte und Sprache, Sprachwahl und Kommunikation fönezeitlicher Diplomatie, w *Unwissen und Missverständnisse im vormodernen Friedenprozess*, red. Martin Espenhorst (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2013), 192.

37 W piśmie z 4 III 1679 roku Fryderyk Wilhelm pisał o Adamie Styli: „die sondenrbahre Wissenschaft, welche dero Adam Styla [...] in verschiedenen insonderheit in türckischen, tatarischen und andern Sprache erlanget habe ihn bewogen, ihn zu unserem

w 1659 roku. Styla stanowczo odradzał elektorowi kierowanie poselstwa na Krym przez Warszawę, co było pierwszym zamiarem Fryderyka Wilhelma wyrażonym w liście do Hoverbecka i Jeny. Tłumacz uważał, że znacznie bezpieczniejsza, a przy tym mniej kosztowna będzie droga przez Budę. Jak wynika z treści memoriału, Styla spodziewał się wziąć udział w planowanym poselstwie. Źródła nie potwierdzają jednak, aby zostało ono zrealizowane. Podczas landtagu pruskiego w latach 1661–1663 przedstawiciele stanów Prus Książęcych domagali się od Fryderyka Wilhelma wykupu z jasyru jeńców uprowadzonych w 1656 roku. Ich wykazy nie zostały sporządzone w 1660 roku, ale dopiero w 1663³⁸.

Zamieszczone poniżej teksty źródłowe zostały opracowane wg zasad edycji powszechnie stosowanych przy opracowywaniu nowożytnych niemieckich tekstów źródłowych instrukcji wydawniczych Johanna Schultze³⁹, a także zaleceń edytorskich rękopisów epoki wczesnonowożytnej⁴⁰. Zgodnie z ich propozycjami ograniczono do minimum ingerencję w tekst, dążąc do jego wiernego odtworzenia w celu zachowania wszystkich cech wymowy lub dialektu. W jak największym stopniu zastosowano oryginalną ortografię. Każde wtrącenie edytorskie, najczęściej stosowane w przypadku uzupełnienia datacji lub zaznaczenia stron w rękopisie, ujmowano w nawias []. Spółgłoski zachowano na ogół zgodnie z podstawą edycji. „W” zachowano zgodnie z podstawą. W przypadku samogłosek zachowano: znaki diakrytyczne nad „e”, „a”, „o”, „u”, „y”. „y” i „ÿ” użyte dla oznaczenia głoski „i”; „i”, „j”, a także „u”, i „v” zostały oddane zgodnie z ich wartością fonetyczną. Zgodnie ze źródłem zachowywano podwojenia spółgłosek, a także „s”, „z”, „ß”. Pisownię wielkich liter oraz rozdzielną i łączną wyrazów złożonych i interpunkcję zmodernizowano wg współczesnych zasad. Liczebniki oddano zgodnie z podstawą. Skróty rozwiązano, zastosowano sygły w przypadku regularnie powtarzających się słów i skrótów oznaczających np. dostojęństwo (np. E.Ch.D - Eure Churfürstliche Durchlauchtigkeit). Słowa obcego pochodzenia zapisano kursywą, poprzedzone rodzajnikiem zapisywano wielko literą, zgodnie z niemiecką ortografią.

Dolmetscher zu bestellen [...] daß er treü, hold und gewertig say und Schaden und Nachtheil abwende”, cyt. za: Schmidt-Rösler, „Uneinigkeit der Zungen”, 192.

38 Augusiewicz, *Działania militarne w Prusach Książęcych*, 103–104.

39 Johannes Schultze, „Grundsätze für die äussere Textgestaltung bei der Herausgabe von Quellen zur neueren Geschichte”, *Forschungen zur Brandenburgischen und Preussischen Geschichte* 43 (1930): 345–354.

40 „Empfehlungen zur Edition Frühneuzeitlicher Texte”, *Berichte zur Wissenschaftsgeschichte, History of Science and Humanities* 4 (1981): 167–178.

Tekst źródłowy 1

List Fryderyka Wilhelma do Johanna von Hoverbeck i Lorenza von Somnitz, b.m. 24 X 1659

Rp.: koncept, Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz Berlin-Dahlem, I HA, Rep. 9 (Polen), 6.c.c, k. 26-26v.

Als Wir dem tartarischen Abgesandten bey der letzten Abschiedds Audientz die *Liberation* der in der *Tartarej* annoch verhandenen Gefangenen bester Maßen *recommendiren* laßen, derselben sich auch anerbotten, des seinige hiezu fleißig zu *contribuiren* und es dahin zu befördern, daß die Gefangene entweder von ihm selbst oder durch seinen Bruder herauß gebracht werden solten. So haben wir nötig gefunden an den Cham deßhalber ein absodenrliches Schreiben abgehen zu laßen und weil wir nicht zweifeln, er werde seine Reise durch Pohlen nehmen und beim königlichen Hofe daselbst einsprechen, alß schicken wir euch selches Schreiben hiemit zu und befehlen euch gnedigst solches und die Sache selbst dem Abgesandten aufs fleißigsten zu *recommendiren*, auch denselben zu versprochen, daß wir seine hierunter anwendenden Fleiß [k. 24v] und Mühe mir einer guten *Recompens* zu erkennen nicht unterlaßen werden. Wir hielten auch zu Beförderung der Sachen nicht undienlich von der König in Pohlen solche dem Cham gleicher Gestalt *recommendirete*, wohin ihr es dan zu bringen gefließen sein wirdt. Barth, 21 Octobris 1659

Tekst źródłowy 2

Kurtzer Entwurff, welcher Gestaltdt S.Ch.D. zu Brandenburg unser gnädigster herre, die vorgenommene Gesandtschaft an den großen *Vezir* nacher *Buda* oder Offen und an den tatarischen Chan nacher *Krym*, mit leichter Mühe, sicher und ohne große Unkosten abfertigen können.

Rp.: oryginał, Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz Berlin-Dahlem, I HA, Rep. 9 (Polen), 6.c.c, k. 5-10v.

Erstlich demnach S.Ch.D. gnser Gnädigster herr, eine Gesandtschaft nach der *krymischen* Tataräy an den großen Chan, zue gleich auch über Offen, an den großen *Vezir*, denselben *complementieren* zu laßen, gnädigst entschloßen sindt. Hieraus erhellet die hohe Weißheit E.Ch.D. Maßen es die erste Gesandtschaft ist, so das Durchlauchtigste Churfürstliche Haus von Brandenburg in die *orientalische* Länder iemaln abgeschicket [k. 5v] haben (nicht unbillig), daß man für allen Dingen das Haupt und den Rechten Herrn des gantzen *Orients* begrüße, welches ein

Großes nach sich ziehet. Denn solte E.Ch.D. den *Vezir*, alß in der ersten Gesandtschaft nicht begrüßen, dürffte alsofort, beÿ dem ersten Anblick und Antrit vermeinter Freundschaft, die größte und unauslöschliche Feindschaft, im vorbeÿgehen des *Vezirs* entsprüßen und entstehen, weiln der *Vezir* allemahl nach seinem Belieben den großn tatarischen Chan absetzen, oder ihme waß er thun und laßen soll absolute gebiethten kann. Damit man aber einen sichern Wehg bahne, währe nicht ohneben, daß man zuvor an den Stadthalter [k. 6] oder Kantzler nacher Buda schriebe, und ihme *per tertium* Frage, daß S.Ch.D. unser gnädigster herre etwa eine Gesandtschaft nach der *Tartareÿ* senden wolten, wann sie wüsten, das der große *Vezir* dero Gesandten durch dero Landen wolte freÿ und sicher an den großen Chan nach *Krym* passiren und *repassiren* für ihre *Expensa* laßen und behte, man solte doch solches dem großen *Vezir* vortragen, und S.Ch.D. hochweißliches *Intentum* und guttes Vertrauen gegen den *Vezir* zu allem guten Denken, auch uns berichten *cathegorisch*, ob wir den Durchzug durch dero Landen nach *Krym* haben können.

Denn solten Wir nicht dem *Vezir* solches zuvor wißen laßen dürffte hernach der Stadthalter und der Kantzler [k. 6v] sagen, warumb man ihnen solches nicht ehr zu wißen gethan, und möchten uns wieder alles unser Verhoffen auffhalten, im fürgeben, er müßte es erstlich seinem Herrn, alß dem großen *Vezir* wißen laßen, also müßten wir zum wenigsten beÿ 5. oder 6 Wochen Zeitt in unserer Reÿse auffgehalten werden. Da man dem allen wie obgedacht in der Zeit vorkommen kann

Fürs andere wie hoch nun an der Vorsichtigkeit gelegen, also ists auch nohtwendig, daß E.Ch.D. an solche Ohrter fromme gottsfürchtige und demühtige Leühte, auch wans müglich die des *Status*, Sitten und Sprachen derselben *Nation* kundig wahren, hinsenden, die mehr das beste E.Ch.D. Wohlfahrt dero Lande und Unterthanen, alß den eüserlichen [k. 7] Stat beobachten, den beÿ denen *Nationen* will alles mit Demuht und Sanffmuht erhalten sein, damit E.Ch.D. dero Ch.D. durchläuchtigste Erben, Länder und Unterthanen, der süßen Frücht solcher *Correspondentz*, aufgerichteten Freundschaft dermahl eines würcklich genießen können.

Fürs dritte Weiln an dem Dolmetscher, wie mir am besten bewust, daß meiste gelegen, er auch umb alles befragt und Antwortt geben muß, alß bitte ich unterthänigst E.Ch.D., daß man mir eine schnurmäßige *Instruction*, auch ein *Formular* mitgebe, waß ich eigentlich sowohl vor dem *Vezir* oder für dem, der an seiner Stelle sein wirdt, als vor dem großen Chan reden und sagen soll. Vielem Unheil [k. 7v] vorzukommen, über das nicht schreite und dafern wann sie es auch von mir schriftlich

begehren solten (gleich wie bey ihnen *practicabel*) ihnen aufweisen und dargeben können.

Fürs vierdte in dem *Credential* Schreiben an den *Vezir* E.Ch.D. nicht zu vergeßen, dafern es E.Ch.D. gnädigst belieben wirdt zu geruhen, dem großen *Vezir* zu advisiren, daß E.Ch.D. in dem Großfürstenthumb Lithauen, in der Krohn Pohlen über vier Fürstenthümer und waß sie sonst mehr in Pohlen haben, Erbsaßen sindt, bey vorfallenden Gelegenheiten denen tatarischen Chanen, bey ihrer Abwechßlung zu *inhibiren*, daß die Orda in vorfallenden Begebenheiten, E.Ch.D. Güttern, als des *Vezir* [s. 8] Freunden *Respect* halten, dieselbe noch dero Unterthanen nicht tochiren.

aFürs fünffte wan wir unterwegs in Erfahrung känten, daß der Chan todt oder abgesetzt währe, welches alles fürfallen könte, in solchen Fällen muß man gar eine vorsichtige und schnurmäßige *Information* haben, wie man sich eigentlich in solchen Fällen verhalten soll laut E.Ch.D. gnädigster und *expresser Instruction* nicht zu überschreiten.^{a1}

bFürs fünffte^{b2} fragt sichs, warumb man nicht über Pohlen reyse? Darauf diene unterthänigst zur Antwortt, D.Ch. gnädigster Herr, so weit das polnische Gebieht sich ersträcket, sind wir so wohl in E.Ch.D. hohem gnädigen Schutz als in Berlin, und kan uns kein Haar gekrumpfft werden. Allein so bald wir an das Gräntz Haus *Kamienietz Podolski* kommen, da müssen wir allbereits schon umb den Durchzug durch die Wallacheÿ bey dem *kamienitzischen Basza*, auch umb *Convoy* anhalten. Eÿ wan er dann sagen möchte er müste es ernstlich dem *Vezir* zu wissen thuen, alß dann [s. 8v] müsten wir bey etzlichen Monahten wahrten uf Antwort und das unserige verzehren. Posito, daß uns der *kamienietzsche Basza* ziehen ließe, fragt sichs ob wir durch die *czernichowische*^{b3} *Bukowina* (daß sind finstere Wälder) sicher durchkommen können, daß sind gefährliche Öhrter, da sich allerley loses Gesinde auffhelt, und die wensende Leuchte todtschlagen und berauben, müsten derowegen einen *Convoy* mitnehmen von *Kamienietz Podolski*, biß uf Jaz^{b4} bey 60 oder 70 teutscher Meylen, gebe E.Ch.D. unterthänigst hierinnen zu *reflectiren*. Waß daß Kosten würde und absonderlich dem obgedachten *kamienietzischen Basza* würde man auch müssen *praesenten* geben und den *Convoy* absonderlich *contentiren*, von Jaz weiln es die walachische Gräntzstadt

41 a-a dopisane na marginesie.

42 b-b, Akapit wyżej (a-a) został dopisany zapewne po sporządzeniu całego dokumentu, bez zmian w numeracji następnych akapitów, dlatego punkt 5. powtarza się.

43 Czerniowce nad Prutem w Mołdawii (północnej Bukowinie).

44 Jassy w Mołdawii, dziś Iași w Rumunii.

ist, müste [s. 9] man ferner einen andern *Convoÿ* nehmen biß uff *Belagrod*⁴⁵. Von *Belagrod* kommen wir in die wüsten Felder, da fengt erstlich die größte Unsicherheit an den wir laßen alle die bewohnte Ohrter zur rechten an der *Dohnau*⁴⁶ und wir wenden uns zur lincken gegen das Schwartzte Mehr und den *Borystenem*⁴⁷. Die Tatarn selbstn müsten dreÿ Wochen Zeit haben umb die wüste Felder durchzureÿsen, Tag und Nacht reÿsende und dies geschicht aus diesen Uhrsachen, das Waßer ist sehr knab an denen Öhrten, derowegen müssen sie starcke Tag Reÿen thun, auch die Nacht mit zu Halffe nehmen, daß sie eben an die Ohrter verlangen können wo Waßer ist, und eben da ist die gröte Gefahr, den finden sie das Waßr von den *Kozaken* oder andern Tatern und Räubern besetzt. [k. 9v] Finden sie niemandt beÿ den Wäßern, so ists ihr Glück, träncken sie Pferdts und reiten wiederumb fohrt, ihre Pferde können daß so austehen, auch sind die Leuhte, alß die Tatern, der Öhrter, Fluß, Wegs und Stegs kündig, welches unsere Pferde aber nimmermehr austehen, geschreÿ unser einer außhalten können. Alß dann kommen wir erstlich zwischen den *Dniepr* oder *Borystenem* und zwischen den Flues *Teschnia*⁴⁸ auff die *Zaporothen* beÿ *Kozlow*⁴⁹, da müssen wir gleich zwischen beeden diesen Flüssen gleichsamb uf einem Dahm fahren, können weder zur rechten, noch zur lincken weichen, da ist die hochste und groste Unsicherheit von unterschiedlichen *Nationen*, die nicht alle zu erzehlen und außzusagen sind [s. 10], es seÿ dann, das man an alle diese böse Buben jemand sende und von ihnen *Convoÿ* mit Leibes- und Lebens Gefahr erkauffe oder erbitte. E. Ch.D. fragen gnädigst noch von Leuhten die auch an denen Öhrtern gewesen, alß vom *Zaleski*, *Zelinski* und andern mehr.

Über Offen aber auff der Donauh, haben wir der geringsten Gefahr nicht zu besorgen, wann wir *Licentz* von *Vezir* durch deßen Landen zu Reÿsen haben. Welches er E.Ch.D. gerne verwilligen wirdt, können Wir sowohl zu Waßer als auch zu Lande reÿsen nach unserm Belieben und Commodo, den wir reÿsen uf beÿ den Seyten der Donauh durch des großen *Vezir* Lande biß in *Bachcisaraj*, da der *krymischen* Tatern ihr großer Chan wohnet. Solches habe ich E.Ch.D. aus unterthänigsten treuer Pflicht zur Nachricht übergeben [k. 10v] wollen, den solten wir über *Wallacheÿ* wie schon gemeldet reÿsen, so würden die *Convoys* Gelder mehres belaufen, als die gantze Gesandschafft kosten würde, und wahren doch noch

45 Białogród nad Dniestrem, nazwa historyczna Akerman.

46 Dunaj.

47 Dniepr.

48 Desna, rzeka na Ukrainie, lewy dopływ Dniepru.

49 Kozłów, tatar. Gözlev, ukr. Jewpatorija, miasto na Krymie.

nicht unser Haupt versichert, den die Gesandten so auch aus Pohlen gehen, laßn sich *convoiren* biß an die Dohnau und gehen also ferner herunter, obgleich weit herumb, umb die unsichere Öhrter zu meÿden. Uns aber ist den geringsten nicht aus dem Wege über die Donauh zu reÿsen, hiemit beharre.

E.Ch.D. treügehorsambster unterthänigster Knecht *Adam Styła* m.p.

Bibliografia

Źródła rękopiśmienne

Archiwum Główne Akt Dawnych (AGAD)

Archiwum Koronne Warszawskie (AKW)

Dział Tatarskie, teczka 76, nr 48; teczka 77, nr 49.

Archiwum Skarbu Koronnego (ASK)

II Rachunki Sejmowe, nr 55.

Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulrurbesitz Berlin-Dahlem (GStAPK)

I Hauptabteilung (I HA)

Rep. 9 (Polen), nr: 5.ff.7.4; 6.c.c.

Rep. 7 (Preussen), nr 155 g.1, vol. I.

Rep. 11 Auswärtige Beziehungen, Akten, nr 10506.

XX Hauptabteilun (XX HA)

Ostpreussische Folianten (OsF) 1251

Rigsarkivet København (RA)

Tyske Kancelli, Udenrigske Adelfing (TKUA)

Speciel Del, Tartariet AI.1, Breve fra tartarkhanen på Krim og andre, med oversættelser og koncepter til svar, 1655–1682

Speciel Del, Tartariet AI.2, Tatariska breve 1660–1677

Kopibog Latina, 10, 1652–1661

Źródła drukowane

Abduzemilew Riefat, „Krymskotatarsko-datskaja diplomatiya w dokumentach

Krymskogo chanstwa”, *Krymskoje istoriczeskoje obozrienije* 1 (2020): 180–210.

Kochowski Wespazjan, *Historia panowania Jana Kazimierza*, red. Edward Raczynski, t. 2 (Poznań: Księgarnia Walentego Stefańskiego, 1840).

Matuz Josef, *Krimtatarische Urkunden im Reichsarchiv zu Kopenhagen. Mit historisch-diplomatischen und sprachlichen Untersuchungen* (Freiburg: Klau Schwarz Verlag, 1976).

Książki i monografie

- Augusiewicz Sławomir, *Działania militarne w Prusach Książęcych w latach 1656–1657* (Olsztyn: Ośrodek Badań Naukowych im. W. Kętrzyńskiego, 1999).
- Hammer Joseph, *Geschichte des Osmanischen Reiches*, t. 6 (Pest: C.A. Hartenleben's Verlage, 1830).
- Hammer-Purgstall Joseph, *Geschichte der Chane der Krim unter osmanischer Herrschaft als Anhang zur Geschichte des osamanischen Reichs* (Wien: K.K. Hof- und Staatsdruckerei, 1856).
- Kołodziejczyk Dariusz, *The Crimean Khanate and Poland-Lithuania. International diplomacy on the European periphery (15th–18th century). A study of peace treaties followed by annotated documents* (Leiden, Boston: Koninklijke Brill NV, 2011).
- Mundt Theodor, *Krim-Girai, ein Bundesgenosse Friedrichs des Großen. Ein Vorspiel der russisch-türkische Kämpfe* (Berlin: Verlag von Heinrich Schindler, 1855).
- Ochmann-Staniszevska Stefania, Staniszevski Zdzisław, *Sejm Rzeczypospolitej za panowania Jana Kazimierza Wazy. Prawo – doktryna – polityka*, t. 2 (Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2000).

Czasopisma

- Augusiewicz Sławomir, „Jeńcy szwedzcy w niewoli na Krymie i Budziaku w latach 1656–1661”, *Saeculum Christianum* 32/1 (2025) [w druku].
- Bolte Johannes, „Die beiden ältestens Verdeutschungen von Miltons verloenen Paradies”, *Zeitschrift für vergleichende Litteraturgeschichte und Renaissance-Litteratur, Neue Folge* 1 (1888): 426–438.
- „Empfehlungen zur Edition Frühneuzeitlicher Texte”, *Berichte zur Wissenschaftsgeschichte, History of Science and Humanities* 4 (1981): 167–178.
- Hajdecki Aleksander, „Vestigia Polonorum Viennensia. Studium archiwalne”, *Przegląd Polski* 38 (1903), 71–104.
- Hotopp-Riecke Mieste, „Crimean Tatar-German written heritage in German Archives”, *Krymskoje istoričeskoje obozrienije* 1 (2020): 306–317.
- Hotopp-Riecke Mieste, „Tatarisch-preußische Interferenzen im 17. und 18. Jahrhundert. Eine Beziehungsgeschichte”, *Österreichische Zeitschrift für Geschichtswissenschaften* 28 (2017): 65–90.
- Saring Hans, „Tatarische Gesandtschaften an Kurfürst Friedrich Wilhelm während des ersten Nordischen Krieges”, *Forschungen zur Brandenburgischen und Preußischen Geschichte* 46 (1934): 374–380.
- Saring Hans, „Tatarische Gesandtschaften an den kurbrandenburgischen Hof nach dem ersten Nordischen Krieg bis zum Ende der Regierungszeit des Großen Kurfürsten”, *Forschungen zur Brandenburgischen und Preußischen Geschichte* 49 (1937): 115–124.

Schultze Johannes, „Grundsätze für die äussere Textgestaltung bei der Herausgabe von Quellen zur neueren Geschichte”, *Forschungen zur Brandenburgischen und Preussischen Geschichte* 43 (1930): 345–354.

Rozdziały w monografiach

Baranowski Bohdan, „Tatarszczyzna wobec wojny polsko-szwedzkiej w latach 1655–1660”, w *Polska w okresie drugiej wojny północnej 1655–1660*, t. 1: *Rozprawy* (Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1957), 453–489.

Lewis Bernard, „Some danisch-tatar exchanges in the 17th. Century”, w *Zeki Velidi Togan'ın Armagan, Symbolae in Honorem Z. V. Togam* (Istanbul: Maarif Press, 1955), 137–144.

Schmidt-Rösler Andrea, „Uneinigkeit der Zungen” und „Zwietracht der Gemüther”. Aspekte und Sprache, Sprachwahl und Kommunikation füneuezeitlicher Diplomatie”, w *Unwissen und Missverständnisse im vormodernen Friedenprozess*, red. Martin Espoenhorst (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2013), 167–202.

Netografia

Dawne ortografie, gramatyki i podręczniki języka polskiego, Seria A, 2014, <https://gramatyki.uw.edu.pl/book/259> (dostęp: 28.06.2025).

